

Janyšková, Ilona

[Толстая, Светлана Михайловна. Пространство слова: лексическая семантика в общеславянской перспективе]

Linguistica Brunensia. 2009, vol. 57, iss. 1-2, pp. 283-285

ISBN 978-80-210-4891-1

ISSN 1803-7410 (print); ISSN 2336-4440 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/115141>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Tato recenze vznikla díky spolupráci s Centrem pro interdisciplinární výzkum starých jazyků a starších fází jazyků moderních (MSM 0021622435) na Masarykově univerzitě v Brně.

Michal Schwarz
M.schwarz@seznam.cz

Светлана Михайловна Толстая: Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе. Moskva: Индрик 2008, 528 с. (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования.) ISBN 978-5-85759-481-0

Autorka recenzované knihy S. M. Tolstá je ve slovanském světě uznávanou osobností se širokým odborným záběrem od slovanské morfonologie, sémantiky a sémaziologie přes dialektologii, lexikologii, frazeologii až po etnolingvistiku. Z její obsáhlé bibliografie, která obsahuje téměř 700 položek,¹ připomeňme rozsáhlé monografie *Морфонология в структуре славянских языков* (Moskva: Индрик 1998, 319 с.) a *Полесский народный календарь* (Moskva: Индрик 2005, 600 с.) a také autorský podíl na pětisvazkovém monumentálním díle *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* (Moskva: Международные отношения),² jehož je – po smrti N. I. Tolstého – hlavní redaktorkou. Při příležitosti jejího nedávného jubilea byla péčí Srbské akademie věd a umění, jejíž je čestnou členkou, vydána publikace *Етнолингвистичка проучавања српског и других словенских језика* (Београд: Српска академија наука и уметности 2008), která obsahuje na čtyři desítky příspěvků slavistů (zejména etnolingvistů) z různých zemí světa. Půvabná je rovněž knížka, kterou na počest prof. Tolsté připravili její kolegové z moskevských akademických pracovišť (Институт славяноведения, Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН), nazvaná *Об ученом и личном. Юбилейные приношения Светлане Михайловне Толстой*, v níž jednotliví autoři, kolegové a přátelé, „lehkým perem“ vzpomínají na setkávání se Světlanou Michajlovnou a s jejím mužem Nikitou Il'jičem.

Monografie obsahující práce ze srovnávací slovanské sémaziologie a etnolingvistiky, nad nimiž autorka pracovala zejména posledních deset let,³ má v českém překladu trochu neobvyklý název *Prostor, prostranství slova*; autorka jej v předmluvě (str. 7–8) vysvětluje takto: „*Метафорическое заглавие «Пространство слова» имеет... вполне определенное (тройное) содержание: это семантическое, культурное и географическое пространство слова.*“

Knihna je rozdělena do tří částí. První z nich nazvaná „*Семантические категории общеславянской лексики*“ (str. 9–172) se zabývá základními sémantickými kategoriemi, zejména polysémií, homonymií, synonymií, dále sémantickým paralelismem a sémantickým modelem „karitivnosti“. V části věnované homonymii věnuje autorka pozornost tzv. kvazihomonymii (квазиомонимия, внутренняя омонимия); jako příklad kvazihomonymní dvojice patřící do společného slovo-tvor-ného hnízda uvádí mj. rus. *заходить* ‚zahýbat (za roh)‘ (od slovesa *зайти*) a *заходить* ‚začít chodit‘ (od slovesa *ходить*), slova sémanticky blízká (dominantní význam ‚chodit‘), význam slova jednoho však nelze odvodit z významu slova druhého. Na řadě příkladů z dialektů ukazuje náhodné shody slov různého původu, na které je ve slovnících jen zřídka poukazováno, srov. např. ruské

¹ Viz *Славянская этнолингвистика. Библиография.* Moskva 2008, 17–52 a *Об ученом и личном. Юбилейные приношения Светлане Михайловне Толстой.* Moskva: Индрик 2008, 80–101.

² Dosud vyšly v letech 1995–2008 čtyři svazky (Август – Сирота).

³ V závěru knihy (str. 525–527) autorka uvádí přehled původních vydání statí (spoluautorem tří z nich byl N. I. Tolstoj), které – většinou podstatně doplněné a přepracované – tvoří základ této knihy.

dial. *закоп*, jež je z *копить* ‚kupit, hromadit‘, a naproti tomu *закоп* odvozené od slovesa *копать* ‚kopat (půdu)‘. V části věnované sémantickému modelu ‚karitivnosti‘ (< lat. *cāritās* ‚nedostatek‘) Tolstá na bohatém slovanském dialektickém materiálu dokládá zajímavý vývoj sémantiky adjektiv *сухой*, *пресный* a *пустой*. Tak např. kontinuanty psl. **suchъ* mohou mít ve slovanských jazycích i význam jisté nedostatečnosti, malého množství (rus. dial. *сухая вода* ‚odliv, nízká voda v řece‘, *сухая невеста* ‚nevěsta bez věna‘, *суходою* ‚kráva dojící málo mléka‘, *сухорос* ‚o malém množství rosy‘ aj.), odtud se pak odvíjí i negativní sémantika (polské *suchy* ‚nepříjemný, nezajímavý, nudný (o člověku)‘. Na příkladu adj. *пресный*, slova původu praslovanského (psl. **prēsnyъ*), doloženého ve všech slovanských jazycích, ukazuje autorka na řadě příkladů vzájemnou provázanost zdánlivě nesouvisějících významů tohoto adjektiva, srov. rus. *пресный* ‚fádní (o jídle)‘, dial. *пресная любовь* ‚platonická láska (tedy bez fyzického kontaktu)‘, bulh. dial. *прясна/пресна булка* ‚žena v prvním roce po svatbě (do narození prvního dítěte)‘, rus. dial. *пресная изба* ‚nová chalupa‘, české *пресný* ‚přesně odpovídající, výstižný‘ aj. Pro ‚karitivní‘ adjektivum *пустой* (psl. **rustъ*), které není výlučně spojeno s určitým sémantickým okruhem, autorka vymezuje okruh denotátů, v nichž se toto adjektivum uplatňuje; z řady příkladů, které autorka cituje, zmíníme alespoň několik možná méně známých: rus. *пустой чай* ‚čaj bez cukru‘, dial. *пустоварка* ‚polévka bez masa‘, *пустой гриб* ‚nejedlá houba‘, kašub. *pusta krova* ‚jalová kráva‘, rus. dial. *пустобрюшница* ‚žena, která nerodila‘, *пустоха* ‚stará panna‘, *пустая невеста* ‚nevěsta bez věna‘, *пустой* ‚negramotný, analfabet‘, *пустоногий* ‚bosý‘ (srov. i čes. starší *пустозубý* ‚bezzubý‘), ukr. dial. *пустомолка* ‚pokrytec, licoměrník‘, bělorus. *пустыня* ‚lhář‘, s významem intenzivnosti rus. dial. *пусто-пусто* ‚velmi silně, intenzivně‘ (srov. čes. řídké *Дěти се дaly do пустého* [tj. silného, intenzivního] *плáče* – PSJČ). Zajímavé jsou i doklady z přísloví a zaklínacích formulí, v nichž má toto adjektivum negativní význam, srov. rus. dial. *пустое слово* ‚zaklínací, kouzelnické slovo způsobující neúrodu ap.‘, poleské *пустий*, *пусте* ‚čert, nečistá síla, revenant (tj. zemřelá osoba, která nemůže najít klid v hrobě pro své zlé skutky, nesplněný úkol ap.)‘ aj. První část monografie uzavírá kapitola o sémantických paralelách (na příkladu synonymních hnízd **jьgrati* a **gul'ati*, **trud-* a **mьka*, **kras-* a **květ-* a také jednoho hnízda nesynonymního **gluch-* a **slěp-*). Na dvojici **gluch-* a **slěp-* se díky bohatému dokladovému materiálu ukazuje, jak může být původní perceptivní (senzorická) sémantika impulsem pro další sémantické změny, např. ‚hluchý, slepý‘ → ‚hloupý, hlupák‘ (srov. bulh. dial. *гльф* ‚hloupý‘, *слеп* ‚nerozumný, nepřemýšlející‘, srb. dial. *слепча* ‚hloupý, naivní člověk‘, rus. dial. *слепое сгодье* ‚hlupák, nemešlo, trdlo‘), ‚hluchý, slepý‘ → ‚nevzdělaný, negramotný‘ (rus. dial. *глухой*, *слепой*, bělorus. dial. *сляпы*, vše ‚nevzdělaný‘), ‚hluchý‘ → ‚vzdálený‘ (např. rus. dial. *глухая Сибирь*). Nesmírně bohaté je také zastoupení výrazů **gluch-* a **slěp-* (sémantickým okruhu živé přírody s významy např. ‚jalový, prázdný, neplodný ap.‘ (např. rus. *глухие ветви* ‚tj. bez plodů‘, české *hluchý květ*, dále slovin. *gluho klasje* ‚prázdný klas‘, rus. dial. *слепец* tv.), v názvech fytonym jsou ‚hluché“ a „slepé“ názvy druhů jakýmsi protikladem druhů standardních, běžných (srov. např. ruské dial. *глухая береза* ‚břiza s drsnými listy (tudíž nevhodná na metly do parní lázně)‘; v říši živočišné má ovšem daleko početnější zastoupení **slěp-* a jeho deriváty.

Obsahem druhé části monografie nazvané ‚Слово в контексте культуры‘ (str. 173–330) je sémantická analýza výrazů obsažených v etnografických a folklorních textech. Nejde ovšem o výklad jednotlivých slov vytržených z kontextu, naopak důraz je kladen na ‚семантический контекст слова‘, čímž se ovšem nemyslí pouze kontext bezprostřední, nýbrž celý text (píseň, popis obřadů aj.). Autorka zdůrazňuje význam těchto textů zejména pro etymologii, neboť je v nich často zakonzervován původní etymologický význam (nebo alespoň jeho stopa), který jinak v jazyce doložen již není. Zamýšlí se i nad projevy lidové etymologie a etymologické magie ve folklorních a etnografických textech, z řady příkladů uvádíme několik z Polesí: ‚На Ивана Купала солнце купается‘, ‚Чтобы жито хорошо трубило [шло в трубку], во время сева трубят в трубы‘, ‚На Паликолу [св. Пантелеймона] нельзя в поле работать: будэ палыти копы‘, čtené jsou i příklady z lidových pranostik, jako rus. ‚Сечень [февраль] сечет зиму пополам‘, ‚На Тихона солнце идет

мише и птицы *стихают*“ aj. Lidové etymologii vděčí za svou existenci řada povět a rituálů, např. díky lidově etymologické transformaci jména *Bartolomaeus* (*Варфоломей*) na *Vratolomije* vznikla u Srbů a Chorvatů pověra, že v den, který je zasvěcen tomuto svatému, nesmí nikdo lézt na strom, jinak si zlomí krk [= *врат*], v severní Makedonii se v den sv. Bartoloměje (*Вртолом*) lidé vrtí, točí se zapálenými svícemi za přítomnosti kněze kolem posvátného dubu (ten se také nazývá *Вртолом*); nepřekvapuje proto, že se pak jméno tohoto svátku řadí k rodině slovan. *vyrtěti*. Následují skvělé studie „*Весельи*“, „*Кривой*“, „*Нашлось дитя*“, „*Бренное тело, или из чего сотворен человек*“, „*Лито-накапано*“, „*Свой*“, které obsahují cenný jazykový materiál, mnohdy unikátní, dosud nepublikovaný, z terénních výzkumů v Polesí a z kartoték ruských dialektických slovníků.

V poslední, třetí části knihy „*Культурные концепты: от смысла к слову*“ (str. 331–484) autorka opět zkoumá vztah jazyka a tradiční lidové kultury, volí však tentokrát přístup ideografický, vycházející z jisté sémantické představy, z pojmu. Zabývá se analýzou kulturních konceptů, důležitých pro jazykové ztvárnění obrazu světa, jako jsou *Судьба, Имя, Душа, Грех, Смерть, Движение*, a také opozicí ‚*постный*‘ – ‚*скоромный*‘. Např. v části věnované *jménu* jsou na základě folklorních a obřadních textů objasněny a bohatým materiálem doloženy lidové představy Slovanů o pojmenovávání jako důležitém iniciačním aktu, o osudovém a možném osudném vlivu jména na formování osobnosti; uplatňují se zde etymologická magie (např. pojmenovávání dětí jmény vyjadřujícími dobro ap., srov. srb. *Живко, Здравко, Срећко*) a tabu (autorka uvádí příklady z Kosova Pole, kde bylo dříve nepřipustné, aby mladá žena nazývala svého muže jménem, místo toho říkala *onaj, ovaj, starče, more, čoveku*) aj.

Monografii uzavírá oddíl „*Литература и сокращения*“ (str. 485–524) obsahující téměř 900 položek citované literatury (včetně bohatě zastoupených českých slovníků, monografií a článků).

Knihu Světlany Michajlovny Tolsté mohou doporučit lingvistům, hlavně slavistům, různého zaměření (dialektologům, etymologům, sémantikům a sémaziologům, etnolingvistům) a těm, kteří se zajímají o duchovní kulturu Slovanů. A také ji chci doporučit všem, kteří si chtějí počíst v knížce napsané nádhernou ruštinou.⁴

Ilona Janyšková
ilona.janyškova@iach.cz

Viktor Petrovyč Šul'hač: *Narysy z praslovjans'koji antroponimiji*. Častyna I. Vydavnyctvo „Dovira“ Kyjiv 2008. 413 str. (ISBN 978-966-507-246-1)

Autor práce o praslovanských antroponymech se onomastikou zabývá řadu let. Podílel se na slovníku ukrajinských hydronym (*Slovyk hidronimiv Ukrajinji*, 1979), který je důležitým příspěvkem do světové onomastické lexikografie. Spolu s kolegy z oddělení onomastiky a etymologie kyjevského ústavu ukrajinistiky hloubkově rozpracovával hydronymický ukrajinský systém z aspektu historického a historicko-srovnávacího. Výsledky této činnosti publikoval v řadě ukrajinských i zahraničních odborných časopisů a sborníků, onomastická tematika se každoročně objevuje v ročence *Studiji z onomastyky ta etymolohiji* (vychází od r. 2000), kde je V. P. Šul'hač hlavním redaktorem. K Šul'hačovým pracem zabývajícím se hydronymy patří mimo jiné i jeho monografie *Praslovjans'kyj hidronimnyj fond* (1998), v níž na základě vybraného lexikálního materiálu, oproštěného od novějších jmen, derivátů oikonym a antroponym a od výpůjček, vytvořil praslovanský lexikální fond ukrajinské hydronymie.

Knih *Narysy z praslovjans'koji antroponimiji* je věnována slovanským antroponymům, přesněji řečeno rekonstrukci praslovanských antroponym. Práce se starými antroponymy je na rozdíl

⁴ Příspěvek vznikl v rámci projektu Grantové agentury České republiky č. 405/07/1092.